

TEMELJI HRVATSKE FILOZOFIJE PRAKSE*

MISLAV KUKOČ

(Institut za primijenjena društvena
istraživanja, Zagreb)

UDK 1(091)
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 26. X. 1994.

Istraživanje suvremene filozofije kao dijela povijesti filozofije povezano je sa znatnim poteškoćama metodologijske naravi. Teško je, naime, zacijelo i nemoguće dati zaokruženu prosudbu aktualne i žive filozofijske misli tijekom njezina još nedovršena razvoja koji može rezultirati plodovima potpuno oprečnim interpretaciji neoprezna istraživača. Stoga je nužan uvjet za kritičku procjenu određene filozofijske orijentacije historijski završetak njezina razvoja. Kada se pak radi o suvremenoj hrvatskoj filozofiji, koja se stvarala u drugoj polovici XX. stoljeća, nadaje se još i problem njezina identiteta, što se poglavito odnosi na dominantnu filozofijsku orijentaciju u Hrvatskoj iz toga vremena – *praxis filozofiju*, odnosno *hrvatsku filozofiju prakse*.

Naime, za filozofiju koja se u ovome stoljeću stvarala na hrvatskom jeziku u Hrvatskoj prevladavao je naziv jugoslavenska filozofija, a sintagma *suvremena hrvatska filozofija* bila je toliko upitna da se gotovo nije ni rabila. Premda je matično filozofsko udruženje u Hrvatskoj bilo *Hrvatsko filozofsko društvo*, naziv »suvremena hrvatska filozofija« bio je svojevrstan tabu, a suvremena hrvatska filozofska misao od strane vodećih filozofa samorazumijevala se kao jugoslavenska, navlastito u dominantnoj marksističkoj orijentaciji.

Bez obzira na znane političke i ideologijske okolnosti, razvidno je da rečena filozofijska misao pripada korpusu suvremene hrvatske filozofije. Argumenti za tu tvrdnju izneseni su na drugom mjestu.¹ Ista se tvrdnja, rašlambom specifičnosti *hrvatske filozofije prakse* u odnosu na druge orijentacije tadašnje jugoslavenske filozofije, u ovoj studiji nastoji dodatno potkrijepiti.

* Tekst je rađen u okviru projekta »Povijesni sklop i povijesni slom komunizma – problem naslijeđa i uspostava demokratskog društva«, br. 6-01-303, Ministarstva znanosti Republike Hrvatske.

¹ Usp. M. Kukoč, »Hrvatska marksistička filozofija i krah socijalizma«, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, 12/1992, 45 (2), str. 383–384.

Ancilla politicae

Razvoj hrvatske filozofije, nakon II. svjetskog rata, kao i cjelokupne tadašnje jugoslavenske filozofije, započeo je totalitarističkim diktatom državno-partijske ideologije; propisana je jedna i jedinstvena marksistička »partijna« filozofija što je, kao puka *ancilla politicae*, bila prisiljena slijediti unaprijed zadane staljinističke uzore. U takvu okružju u prvim poratnim godinama započela je svoj misaoni razvoj mlada generacija filozofa okupljenih oko filozofske katedre Zagrebačkog sveučilišta, koji će sljedećih desetljeća oblikovati orijentaciju koju nazivam *hrvatska filozofija prakse*. Njoj su pripadali: *Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Danilo Pejović* (do razlaza s grupom 1966. godine), *Gajo Petrović, Vanja Sutlić* (u svojoj prvoj fazi, predstavljenoj u knjizi *Bit i suvremenost*), *Predrag Vranicki*, te dijelom sociolozi *Rudi Supek* i *Ivan Kuvačić*.

Za oblikovanje i razvoj te generacije važna je činjenica da u svojoj užoj sredini nije imala ozbiljnijeg protivnika ili konkurenta, ni na političkom ni na teorijskom planu. Zbog prevladavajuće klime ideologijske isključivosti dogmatskog komunističkog pravovjerja predratni profesori s filozofske katedre nisu se mogli nositi s poletnim mladim marksistima. Uostalom, oni su većinom na razne načine odstranjeni s katedre ili su se morali prilagoditi novim trendovima.²

Na drugoj strani, u Zagrebu, za razliku od drugih filozofskih središta tadašnje Jugoslavije, poput Beograda i Ljubljane, nije bilo afirmiranih zastupnika ortodoksne dijalektikomaterijalističke filozofije koji bi snagom svojega političkog ili teorijskog auktoriteta mogli nametnuti razvoj filozofije u tome pravcu.

Tako su se pripadnici mlade generacije filozofa marksista izborili za ekskluzivno pravo usmjeravanja razvoja čitave poslijeratne hrvatske filozofije. A startali su u tada prevladavajućem, može se reći obvezatnom staljinističkom duhu, koji je, prema tvrdnji jednoga od rodonačelnika te generacije *Gaje Petrovića*, obilježio prvo razdoblje razvoja marksističke filozofije ne samo u Hrvatskoj nego i u čitavoj Jugoslaviji.³ Petrović daje sljedeću kvalifikaciju etapnog razvoja jugoslavenske, *eo ipso* i hrvatske poslijeratne filozofije: »Mislim da

² O tome Ivan Supek piše: »Bilo mi je jadno gledati kako se zastupnik voluntarističkog idealizma Albert Bazala nudi da će predavati dijalektički materijalizam, i to apologetički. (...) Budući da su se na sveučilišnim katedrama uz ideološki važne discipline kupili ponajviše radikalni mladići, došlo je tu, razumljivo, i do najbucnijih ispada. Tako je jedna hajka (pod vodstvom asistenta Gaje Petrovića) uspjela ukloniti uglednog filozofa Vuk-Pavlovića i osnivača jugoslavenske psihologije Ramira Bujasa, te stvoriti slobodan prostor za crvene radikale.« (I. Supek, *Krivovjernik na ljevici*, Globus, Zagreb, 1992, str. 140–141.)

³ »Bez bojazni da ćemo biti nepravedni prema našoj socijalističkoj zbilji i prema sebi samima, moramo priznati da su prve poslijeratne godine bile karakterizirane zastojeom pa čak i svojevršnom regresijom u filozofiji. (...) Importirana staljinistička, dogmatsko-shematska varijanta marksističke filozofije zagospodarila je vanjskim duhovnim životom Jugoslavije, dok uistinu nije uspostavila s tim

bi se razvoj jugoslavenske marksističke filozofije poslije Drugog svjetskog rata mogao podijeliti u tri glavna perioda: (1) period staljinističkog marksizma u filozofiji (1945–1949), (2) prijelaz od staljinističkog marksizma stvaralačkom (1950–1958) i (3) period nedogmatskog stvaralačkog marksizma (nakon 1959).⁴

Ako je suditi po objavljenim (malobrojnim) radovima, što se tiče hrvatske filozofije, prvo staljinističko razdoblje njezina razvitka moglo bi se produžiti sve do 1953. godine. Čitav taj period obilježuje sterilnost misli i apologetsko klanjanje tada neprikosnovenim staljinističkim auktoritetima. Premda su pod neposrednim utjecajem izmijenjene političke klime, što ju je donio sukob sa Staljinom i IB-om 1948. godine, umjesto dotadašnje apologije staljinizma u tekstovima hrvatskih marksista počeli prevladavati kritički tonovi, ta dnevno-politička sadržajna preinaka kod većine filozofa nije bitno izmijenila prevladavajući dijamatni duh tadašnje hrvatske filozofije. To se može vidjeti po naslovima i temama kojima su se njezini predstavnici bavili, dakako i po sadržaju tekstova, čak i po polemikama koje su se vodile oko načina interpretacije nekih problema dijalektičkog materijalizma.⁵

Stoga izgleda kao golemo pretjerivanje isticanje nekih marginalnih detalja kao presudnih antidogmatskih preokreta u hrvatskoj filozofiji, kako to čine neki akteri u svojim reminiscencijama, ali i neki njihovi interpreti.⁶ Naime, od teorijske vrijednosti kritičke intervencije G. Petrovića glede jednog nepotpisanog

---

životom nikakav pravi kontakt.« (Gajo Petrović, »Jugoslavenska filozofija danas« u: *Čemu Praxis*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1972, str. 61.). Sudeći po nekim tadašnjim tekstovima, među inima i samoga Petrovića, nekakav je kontakt ipak bio uspostavljen.

⁴ G. Petrović, *Čemu Praxis*, str. 203. Tu klasifikaciju s manjim modifikacijama prihvaćaju i drugi istraživači poslijeratne filozofije u Jugoslaviji. Usp. Miloje Petrović, *Savremena jugoslovenska filozofija*, Filozofske teme i filozofska situacija 1945–1970, Radnički univerzitet »Veljko Vlahović«, Subotica, 1979, str. 16–38; Veselin Golubović, *S Marxom protiv Staljina*, Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950–1960, Globus, Zagreb, 1987, str. 6; V. Golubović, *Mogućnost novoga*, Vido-krug jugoslavenske filozofije, Zavod za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1990, str. 122.

⁵ Usp. npr. Gajo Petrović, »Povodom desetogodišnjice Historije SKP(b)«, *Izvor*, Zagreb, I/1948, br. 9, str. 545–548; »O jednoj grešci u članku 'Veliko delo o marksističkom filozofskom materijalizmu'«, *Borba*, Beograd, 21. IX. 1948; »O Rozentalovoj knjizi 'Marksistički dijalektički metod'«, *Izvor*, III/1950, br. 1, str. 40–60; »Povodom 'Kulturinog' izdanja Engelsove 'Dijalektike prirode'«, *Socijalistički front*, III/1950, br. 4, str. 55–71. (Usp. polemički tekst Olega Mandića: »O problemu negacije negacije«, *Socijalistički front*, IV/1951, br. 2, str. 60–66., te Petrovićev odgovor: »Još o zakonu negacije negacije«, *Socijalistički front*, IV/1951, br. 2, str. 67–84.) Rudi Supek, *Egzistencijalizam i dekadencija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950; *Psihologija građanske lirike*, Matica hrvatska, Zagreb, 1952. Predrag Vranicki, *Prilozi problematici društvenih nauka*, Matica hrvatska, Zagreb, 1951; *O problemu općeg posebnog i pojedinačnog kod klasika marksizma*, Kultura, Zagreb, 1952; *Prilog problematici zakona prijelaza kvantiteta u kvalitet (1952.)*, u: *Filozofske studije i kriške*, Kultura, Beograd, 1957.

⁶ Usp. G. Petrović, »Zasluge mladosti. Otvorena pitanja poslijeratne jugoslavenske filozofije«, Intervju, *Oklo*, Zagreb, XII/1984, br. 328 (11. X) str. 5–6. Usp. o tome: V. Golubović, *S Marxom protiv Staljina*, str. 77–78.

članka u »Borbi« 1948. godine, mnogo znakovitijom izgleda činjenica da je »u 'Borbi' od 21. septembra 1948. (u doba kad je 'Borba' imala svega četiri stranice i ogroman tiraž) na više od četvrtine druge stranice redakcija 'Borbe' objavila (...) članak studenta filozofije Gaje Petrovića u povodu recenzije prijevoda Lenjinova *Materijalizma i empiriokriticizma* (s kojim se člankom redakcija 'Borbe' u potpunosti suglasila).«⁷ Također je, u istome smislu, znakovito da je tijekom prethodno spomenute polemike Gaje Petrovića s Olegom Mandićem, inače prononsiranim zastupnikom dogmatskog dijalektičkog i historijskog materijalizma, »redakcija *Socijalističkog fronta*, organa CK KP Hrvatske omogućila Petroviću da u istom broju časopisa odgovori Mandiću«, što rječito pokazuje koga je u polemici podržavao tadašnji neprikosnoveni politički arbitar.⁸ Ovi detalji ukazuju na privilegiranu poziciju koju su već u startu izborili mladi marksistički filozofi, s koje su nesmetano u narednim godinama razvijali svoju varijantu marksizma kao dominantnu filozofijsku orijentaciju u Hrvatskoj.

Uzroci preokreta

Kako i zašto je došlo u narednim godinama do radikalne promjene teorijske pozicije hrvatskih marksističkih filozofa, odnosno do napuštanja »staljinističkog marksizma« i prijelaza na »stvaralački marksizam« što je dovelo do oblikovanja filozofije prakse, te fokusiranja otuđenja kao jednog od središnjih teorijskih problema te orijentacije?

Neposredni je povod i jedan od glavnih razloga već spomenuti radikalni politički preokret koji je donio razlaz sa Staljinom i IB-om 1948. godine. Kako, u svojim reminiscencijama iz toga doba, veli *Vjekoslav Mikecin* »svi mi koji smo tada bili mladi (...) pa ni generacije nešto starije od nas, pripadajući pokretu i aktivno u njemu sudjelujući, nismo bili sasvim svjesni svih mogućih konsekvencija tog sukoba. (...) Naime, nismo u cjelini bili svjesni, pa prema tome ni spremni na to, da će se uskoro morati staviti na dnevni red preispitivanje cijelog idejno-teorijskog nasljeđa, cijelog teorijskog instrumentarija, cijelog niza teorijskih koncepata koji su bili definirani i prihvaćeni, koji su bili uvriježeni kao neporeciv korpus istina.« U tome smislu – nastavlja dalje Mikecin, potvrđujući, u stanovitj mjeri, moju gore navedenu prosudbu o »produženom« trajanju *staljinističkog razdoblja* hrvatske filozofije – »ako pogledamo поближе, naprimjer, tekstove političkih protagonista i teoretičara u tom sukobu s početka pedesetih godina uočit ćemo stanovitu protuslovnost, stanovitu nekoherentnost. Na jednoj strani imamo argumentiranu, uvjerljivu društveno-političku kritiku staljinskog dog-

⁷ G. Petrović, *Ibid.*, str. 5.

⁸ Usp.: V. Golubović, *S Marxom protiv Staljina*, str. 171–172.

matizma i birokratskih deformacija, i sjajno individuiranje njihovih socijalnih uzroka, a na drugoj strani, tj. gledano na teorijskoj, na 'filozofskoj' razini, u tim tekstovima prisutan je još uvijek 'dijamat' i 'histomat' kao teorijsko uporište. Ta dvojnost je osobito uočljiva kad se radi o ocjenjivanju svijeta kulture i umjetnosti. To će se protezati vremenski i znatno kasnije.«⁹ Očito je, dakle, da raskid sa Staljinom nije bio jedini, možda čak ni odlučujući razlog, budući da su hrvatski filozofi mogli, kao u prvim postinformbiroovskim godinama, i kasnije nastaviti »društveno-političku kritiku staljinskog dogmatizma i birokratskih deformacija«, uz zadržano »dijamatsko i histomatsko teorijsko uporište«. Uostalom, tako su nastupali mnogi ortodokсни marksisti u drugim južnoslavenskim sredinama.

Jedan od rodonačelnika hrvatske filozofije prakse, *Vanja Sutlić*, naglašujući, u svojoj interpretaciji početaka poslijeratne jugoslavenske filozofije, odmah uočljivu razliku između tzv. beogradske i zagrebačke škole, tvrdi da se poslijeratna hrvatska filozofija, zaslugom Vladimira Filipovića, od svojih prvih dana razvijala u antistaljinističkom ozračju. Dok se »beogradska škola bavila egzegzama tekstova klasika marksizma, u prvom redu Staljina«, u zagrebačkoj školi »bez dogmatske orijentacije, pod tolerantnim vodstvom profesora Vladimira Filipovića (...) nije dominirala – ni kod nastavnika, ni kod studenata – ideologijska emfaza i svjetonazorni verbalizam, iako se tako nešto znalo probiti između inače preranih analiza same stvari filozofije.« »Zagrebačka škola – nastavlja dalje Sutlić – nije nikada, kao cjelina, usvajala staljinističku ili kakvu drugu dogmatsku misao. U vrijeme kad su po uzoru na sovjetske filozofe iz različitih motiva pisani udžbenici, uvodi ili skripta tada prihvaćenih 'disciplina' marksističke filozofije, u Zagrebu se manje ili više svatko trudio da pruži originalno razumijevanje Marxove misli prihvaćene kao prešutni obzor filozofiranja. Bilo je, dakako, i u Zagrebu predstavnika – prije i poslije sukoba s Informbiroom – staljinističkih koncepcija ispod neophodnog tehničkog nivoa, ali je prevladavala problematika vezana uz tradicionalno školske discipline građanske misli: filozofijske antropologije, logike i spoznajne teorije, etike, estetike, kao i posebnoznanstvena orijentacija u sociologiji, psihologiji, historiji, bioantropologiji itd. U tom slučaju, u nedostatku eminentne i eksplicitne filozofije, cirkulirali su razni psihologizmi, sociologizmi, bioantropologizmi, pa, negdje na periferiji, čak i etnologizmi. Očigledno je raznovrsnost tema i aspekata pokazala veću plodnost slobodnog filozofiranja unutar marksizma nego je to bila u stanju siva uniformnost dogmatike.«¹⁰

⁹ V. Mikecin, *Kako smo rušili dogmatizam*, »Kulturni radnik«, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1988, str. 10.

¹⁰ V. Sutlić, »Sve je samo putovanje«, interview listu *Oko*, Zagreb, XIII/1986, br. 372 (19.VI–3.VII), str. 4. Ponovno objavljeno u knjizi: V. Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*, Povijesno mišljenje kao kritika kriptofilozofijskog ustrojstva Marxove misli, Drugo, prošireno i popravljeno izdanje, Globus, Zagreb, 1987, str. 6–7.

Ivan Supek, naglašujući također ulogu Vladimira Filipovića, iznosi svoju, pomalo bizarnu ocjenu razloga teorijske metamorfoze hrvatskih marksista: »Bazalin nasljednik na katedri filozofije, ne tako važni ali vrlo duhoviti Vladimir Filipović smislio je kako da se othrvе mladim radikalima oko sebe. Budući da je Heisenberg bio predsjednik Humbolt Stiftung koja je davala najviše stipendija u Europi, profesor Filipović me zamolio da zagovorim kod svojeg učitelja i prijatelja da njegovi asistenti dobiju stipendije za studij u Njemačkoj. Doista, kao što mi je Heisenberg jednom rekao, Zagrebu je bilo dodijeljeno najviše boravaka. Znajući se s njemačkim profesorima filozofije, Filipović je slao svoje crvene radikale u škole njemačkog idealizma, gdje je osobito bio jak utjecaj Martina Heideggera. (...) Duhoviti cinik profesor Filipović mogao je zaista sa zadovoljstvom pratiti kako njegovi brojni đaci, asistenti i docenti kumuju paradoksalnoj ženidbi mladog Marxa sa smeđim Heideggerom. Najviše su se u tome istaknuli i bili najdarovitiji Gajo Petrović i Vanja Sutlić.«¹¹

Moguće je da su studijski boravci hrvatskih filozofa u Njemačkoj pridonijeli njihovom naraslom interesu za Heideggerovu filozofiju, no obrat prema humanističkoj varijanti marksizma, oslonjenoj na »mladoga« Marxa, desio se ipak znatno ranije, najkasnije 1953. godine, kada je objavljen hrvatski prijevod *Ranih radova* Marxa i Engelsa.¹²

Naravno, do objavljivanja *Ranih radova* – što je u ono vrijeme, kada ti spisi ni u svijetu nisu bili dovoljno poznati ni adekvatno tretirani, predstavljalo pravi izdavački poduhvat – nije došlo slučajno. Plodno tlo za radikalnu promjenu teorijske pozicije počelo se stvarati u krugu oko, u jesen 1952. godine pokrenutog, zagrebačkog časopisa *Pogledi*, a ugašenog 1954. godine poradi poluslužbenih optužbi zbog »dilasovštine«. No, tek je objavljivanje *Ranih radova* korjenito izmijenilo duhovnu klimu, navlastito u Zagrebu, odnosno u Hrvatskoj, o čemu svjedoči činjenica da se tek te godine počinju pojavljivati filozofski

¹¹ I. Supek, *Krivovjernik na ljevici*, Globus, Zagreb, ²1992, str. 141.

¹² K. Marx i F. Engels, *Rani radovi*, Izbor, Kultura, Zagreb, 1953, 380 str. prev. Stanko Bošnjak, redigirao i predgovor napisao Predrag Vranicki, s imenskim i predmetnim registrom koji je izradio Dušan Žubrinić. Objavljivanje te knjige bio je za ono vrijeme pravi izdavački poduhvat za koji je najzaslužniji Predrag Vranicki. Naime, i u svijetu se tek počelo otkrivati »mladoga« Marxa, tako da su njegovi rani spisi bili gotovo potpuno nepoznati, te ih je trebalo tražiti po raznim izdanjima. To ilustrira izbor ovoga prvoga hrvatskog izdanja Marxovih i Engelsovih ranih spisa. Izbor započinje Marxovim i Engelsovim prilogama iz »Njemačko-francuskih godišnjaka« koji su prevedeni po izdanju *Aus dem literarischem Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle*, hg. v. Franz Mehring, Bd. I, Stuttgart, 1913. Zatim slijede Marxovi *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine*, prevedeni po knjizi: *Karl Marx, Friedrich Engels, Historisch-kritische Gesamtausgabe*, erste Abteilung, Bd. 3, Marx-Engels Verlag, Berlin, 1932. Prvi dio *Njemačke ideologije* preveden je po istom izdanju, Bd. 5. Izbor završava prvom (neprihvaćenom) Engelsovom verzijom *Komunističkog manifesta* pod naslovom *Principi komunizma*. U kasnijim izdanjima taj posljednji tekst zamijenjen je Marxovim pismom Annenkovu, a dodate su još i Marxove *Teze o Feuerbachu* te neke kraće skice.

tekstovi domaćih auktora koji počinju otkrivati nove, dotada tabuizirane ili nepoznate teme. Među ostalim, i prije svega, te godine u radovima hrvatskih filozofa počinje se tematizirati koncepcija *otudjenja*.

Prekratni neopozitivistički revizionizam

Time ipak još nije do kraja odgovoreno na upit zašto je baš u Zagrebu, odnosno u Hrvatskoj, probijen led radikalnog otklona od dotada obvezujućeg ortodoksnog dijalektičkog materijalizma.

Unatoč tome što u većine hrvatskih filozofa prakse vlada pomalo preuzetno samozadovoljno uvjerenje o samoniklosti i originalnosti vlastite orijentacije koja se, startavši od nule, isključivo vlastitim snagama izdigla iz provincijalne anonimnosti i beznačajnosti, smatram da je u Zagrebu još tridesetih godina ovoga stoljeća na lijevoj sceni stvorena produktivna intelektualna klima, plodno tlo za razvitak marksističke heterodoksije. Naime specifičnost situacije na hrvatskoj kulturnoj sceni odredili su procesi koji su se počeli odvijati još u godinama znatno prije konstituiranja komunističkog poretka. Riječ je o poznatom sukobu na književnoj i znanstveno-filozofskoj ljevici, koji se u punoj mjeri raspalmsao pred početak II. svjetskog rata.¹³ U njemu je presudnu ulogu odigrao veliki književni i intelektualni auktoritet Miroslava Krleže. Na filozofskoj strani u sukobu su sudjelovali »zagrebački revizionisti« *Zvonimir Richtmann i Rikard Podhorsky koji su se staljiniziranoj marksističkoj ortodoksiji suprotstavili vlastitim neopozitivističkim marksizmom, potkrijepljenim najnovijim rezultatima suvremene prirodne znanosti, poglavito kvantne fizike.*

Teza da su prekratni hrvatski marksistički neopozitivisti povijesna preteča antipozitivistički orijentirane hrvatske filozofije prakse na prvi pogled izgleda dvojbenom. Međutim, pažljivija analiza pokazuje mnoge sličnosti tih dviju naizgled jako udaljenih orijentacija. Prije svega, *kritika teorije odraza* kojom su jedni i drugi započeli svoj raskid s dijamatском ortodoksijom.

Richtmann i Podhorsky su, na početku svoga teorijskog razvoja, kao uostalom i »novi zagrebački revizionisti« *– praxis-filozofi, prihvatili čitavu dijamat-sku dogmatiku, pa tako i naivnorealističko stajalište o evidentnosti objektivne materijalne stvarnosti, u odnosu na čiji je objektivitet čovjek-subjekt samo pasivni promatrač. Međutim, krute postavke dijamata, izgrađene na osnovama*

¹³ Usp. o tome: Ivan Babić, »Odnos filozofije i znanosti u radovima jugoslavenskih marksista 1931–1941.« *Putevi revolucije*, Zagreb, III/1965, br. 5, str. 9–115.; Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Liber, Zagreb, 1970; Mislav Kukoč, »Kontroverze marksističke filozofije u prekratnoj Jugoslaviji«, *Kulturni radnik*, 30/1977, br. 4, str. 183–207; Božo Kovačević, *Slučaj zagrebačkih revizionista*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.

klasične newtonovske fizike, nisu se mogle uklopiti u Bohrovim i Heisenbergovim istraživanjima izmijenjenu sliku svijeta. Stoga Richtmann i Podhorsky, koje kao znanstvenike, a ne ideologe, zanima isključivo znanstvena istina, ubrzo uviđaju da dijalektički materijalizam daje krivu interpretaciju zbilje.

Naime, kvantna fizika Kopenhagenske škole, rušeći naivni realizam osjeta, istaknula je važnost čovjeka-promatrača koji, eksperimentirajući u sferi mikrokozmosa, svojom »osjetilnom djelatnošću« – kako bi rekli filozofi prakse – bitno mijenja strukturu atoma i molekula, te na taj način proizvodi svoj (mikro)svijet. Budući da sama intervencija čovjekova, njegov čin promatranja, bitno mijenja stanje čestica materije i svjetla, slika materijalne stvarnosti kakvu promatranjem dovodimo u svijest – zaključuju Richtmann i Podhorsky – ne predstavlja čisti odraz objektivnosti. Ona je, a prema tome i svi »pojmovi i zakoni prirodnih nauka, dijelom objektivnog, a dijelom subjektivnog karaktera.«¹⁴

Polazeći od rezultata kvantne teorije Kopenhagenske škole – koja je pokazala nemogućnost cijepanja na čisti objekt i subjekt, te time srušila tradicionalni determinizam i teoriju odraza – Podhorsky u tekstu iz 1940. zaključuje da »moderna nauka (...) odbija sve izreke o suštini svijeta po sebi i sličnom kao metafizičke, bolje reći nesmislene, tj. izreke čija se tačnost ili netačnost ne može ni na koji način provjeriti«. Dapače, sve »što o tom svijetu kažemo (...), izričemo riječima i pojmovima, dakle tvorevinama historijskog čovjeka«, koje su, dakle, bitno zavisne od »historijske i ljudske prirode.«¹⁵

Istim argumentima hrvatski filozofi prakse odbacuju teoriju odraza kao platonističku metafiziku (Milan Kangrga), odnosno vulgarnomaterijalističku koncepciju, nespojivu s Marxovim shvaćanjem čovjeka kao stvaralačkog bića prakse (Gajo Petrović). Zagrebačkim se neopozitivistima izgleda najviše približio Rudi Supek koji navodi da prirodnoznanstveni principi komplementarnosti i neodređenosti demantiraju teoriju odraza.¹⁶

Provodeći svojevrstu refilozofikaciju Marxa praxis-filozofi, poglavito Kangrga, osebujno interpretiraju u dijamatsoj tradiciji zaboravljen ili površno i vulgarno tumačen odnos Hegel – Marx. U istome tonu Podhorsky navodi da se Hegelova kritika metafizičkog materijalizma »u mnogočemu poklapa s rezultatima moderne fizike«, te da »moderani materijalizam (...) potječe u pravoj liniji od najhistoričnijeg filozofskog sistema što ga je idealizam ikad stvorio: sistema hegelovskog.«¹⁷

¹⁴ R. Pećinac – Z. Ravnikar (Rikard Podhorsky – Zvonimir Richtmann), »Utjecaj prirodnih nauka na modernu filozofiju«, *Znanost i život*, Zagreb, I/1937, br. 2–3, str. 63.

¹⁵ R. Podhorsky, »Živi i mrtvi materijalizam«, u: B. Kovačević, *Slučaj zagrebačkih revizionista*, str. 438.

¹⁶ *Usp. Neki problemi teorije odraza*, Bled, 1960, str. 28–33, 133–136. i dalje.

¹⁷ R. Podhorsky, *ibid.*, str. 439.

Podhorsky u istome tekstu podvrgava kritici znanstvenu objektivnost i neutralnost građanskih prirodoznanstvenih koncepcija u socijalno-povijesnim pitanjima, te – pod očitim utjecajem filozofa Frankfurtskog kruga – pledira za upotpunjavanje prirodne znanosti *kritičkom teorijom društva*.¹⁸ To je još jedan argument za tezu o bliskosti predratnog »zagrebačkog revizionizma« i hrvatske filozofije prakse.

S takvim filozofskim tezama i s heterodoksnom metodom svojega kritičkog mišljenja – »zagrebački revizionisti« mogu se punim pravom smatrati povijesnim pretečama hrvatske filozofije prakse. Trag njihova djela i utjecaj koji su u predratnim godinama imali u lijevo orijentiranoj intelektualnoj hrvatskoj javnosti jamačno je presudno pridonio stvaranju jedne produktivne intelektualne klime, koju, izgleda, nije uništio ni lijevi, staljinistički, niti desni fašistički dogmatizam. Upravo tako stvoreno duhovno ozračje, u stanovitom smislu riječi i tradicija, omogućilo je da se ponovo u Zagrebu oformi središte nove marksističke heterodoksije – *hrvatske filozofije prakse*.¹⁹

Ocjene vrijednosti *predratnog zagrebačkog revizionizma* različite su. Na jednoj strani Ivan Supek, u prvom izdanju svoje knjige *Krivovjernik na ljevici*, možda donekle i preuzetno, tvrdi, aludirajući na »zagrebački revizionizam«, da je »ono što se od Carilla i Berlinguera zove eurokomunizam počelo u kavani Corso.«²⁰ U drugom, proširenom i izmijenjenom izdanju knjige ta je prosudba doduše izostala, jamačno i zbog toga što su Carillo, Berlinguer i eurokomunizam danas potrošeni simboli koje jedva da tko još i pamti. No, zato Supek tu iznosi tvrdnju koju je teško osporiti: »Treba spomenuti da je tim shvaćanjem dijalektike Richtmann išao pred cijelim jednim valom na Zapadu (i u Jugoslaviji nakon 1948), koji je izašao iz spisa mladoga Marxa i protimbe objektivistički orijentiranom dijalektičkom materijalizmu.«²¹

Zaključujući svoju ocjenu »zagrebačkog revizionizma« kao prvog autentičnog primjera otvorenog suprotstavljanja »nadolazećoj staljinističkoj anki lozi duha« na hrvatskoj lijevoj intelektualnoj sceni, Božo Kovačević se kritički osvrće i na »pomalo narcističku predodžbu jugoslavenskih poslijeratnih marksisista o samima sebi kao prvim kritičarima staljinizma u nas«. On im pri tome posebno zamjera neproblematiziranje staljinističkog pedigrea vlastita »političkog staratelja« – komunističke partije, s jedne strane, te ignoriranje antistaljinis-

¹⁸ Ibid., str. 440–443.

¹⁹ Više o tome v. M. Kukoč, »Stari i novi 'zagrebački revizionizam'«, *Naše teme*, Zagreb, XXXIX/1990, br. 6, str. 1476–1482.

²⁰ I. Supek, *Krivovjernik na ljevici*, Političke uspomene – humanistička poruka, BC Review Publications, Bristol, 1980, str. 22.

²¹ I. Supek, *Krivovjernik na ljevici*, Globus, Zagreb, ²1992, str. 56.

tičke tradicije koju su propustili prepoznati u rečenom »zagrebačkom revizionizmu«, s druge strane.²²

Na drugoj strani Gajo Petrović omalovažava utjecaj »zagrebačkih revizionista« kada kaže: »Mjerene formalnim kriterijima stručne erudicije i nivoa, naše predratne diskusije i polemike među predstavnicima marksističke i akademske filozofije, kao i one unutar marksizma, među 'ortodoksnima' i 'neortodoksnima' ostale su naše domaće, da ne kažem provincijalne, ispod onog nivoa na kojem bi se u jednu filozofiju mogao useliti 'svjetski duh'.« No ipak, on priznaje da »po načinu na koji su ustalasale ne samo filozofe, nego i šire intelektualne krugove, one su predstavljale prvo živo uklapanje naše filozofije u duhovni život naroda i ujedno su svojom smionošću i otvorenošću predstavljale djelomičnu anticipaciju onih diskusija što su se u nas rasplamsale u drugoj deceniji našeg poslijeratnog razvoja.«²³

Isto tako i Milan Kangrga, u svojem intervjuu danom beogradskom časopisu *Theoria*, izrijeком otklanja bilo kakve utjecaje iz domaće filozofijske tradicije na nastanak pozicije hrvatske filozofije prakse: »Svi smo mi (mislim na filozofe) bili samouci, i sve je za nas trebalo početi iznova, sve je – upravo za jedan marksistički, ili bolje: Marxov koncept prije svega – trebalo tek izboriti: s jedne strane steći elementarno znanje (ne samo filozofsko), s druge strane nadoknaditi nedostatak prave vlastite filozofske tradicije, s treće strane snaći se u klimi koja je bila sve prije nego 'duhovno-idejno jasna', budući da je staljinistički duh bio dominantan (i – da tako kažem – 'egzistencijalno opasan'), i napokon, zahtijevalo je velikog truda, odvažnosti i dugotrajnog rada (pored svih ostalih socijalno-ekonomsko-političko-egzistencijalnih neprilika) da se 'probi je obruč dogmatizma, provincijalizma, učmalosti itd. u dva pravca: revalorizacije autentične Marxove misli i vlastitog samoodjelovljenja na tom putu.«²⁴

Na izravni upit intervjuista – o »mogućnom uticaju predratnih sukoba na intelektualnoj levisi na duhovnu zajednicu formiranu oko 'Praxisa'«, izrijeком: »prvo, da li je iskustvo 'Pečata' uticalo na oblikovanje stavova u 'Praxisu' i, drugo, da li je, i u kom obliku, uziman u obzir predratni spor o nauci (Prica, Richtmann, Podhorsky) kada se u 'Praxisu' raspravljalo o nauci? Postoji li, naime, istorijski kontinuitet teze o nauci kao obliku otuđenja sa nekim ranijim gledištima? (...) U vezi s prvim pitanjem ističem okolnost da ste jedan od retkih filozofa, urednika 'Praxisa', koji je u svom filozofskom radu citirao Krležu« – Kangrga je explicite osporio, ipak samo »direktni utjecaj«, »predratnog zagrebačkog revizionizma« na hrvatsku filozofiju prakse:

²² B. Kovačević, *Slučaj zagrebačkih revizionista*, str. 377–380. Usp o tome i I. Supek, op cit., str. 142.

²³ G. Petrović, *Čemu Praxis*, str. 61.

²⁴ M. Kangrga, *Hegel-Marx*, Neki osnovni problemi marksizma, Naprijed, Zagreb, 1988, str. 188.

»O nekom direktnom utjecaju predratnog sukoba na intelektualnoj ljevici na duhovnu zajednicu oko 'Praxisa' ne može biti govora. Utoliko ni iskustvo oko 'Pečata' nije utjecalo na oblikovanje stavova u 'Praxisu'. Taj se utjecaj može *samo uvjetno* i indirektno tražiti u onome, koliko je Krleža zaista formirao nekoliko generacija naših intelektualaca, i to kako svojim umjetničkim kvalitetom i domašajem svojih djela, tako i *možda presudno* radikalno-kritičkim ukidanjem tabua svih vrsta, kao i svojom socijalističkom orijentacijom. Strogo pak uzevši, Krleža (kao i mnogi, zapravo svi naši predratni dijamatovci a među marksistima teško da bi se našli i bitno drugačiji) nije bio marksistički 'potkovan' tako da bi bio na nivou tadašnje moguće europske recepcije Marxa, posebno primjerice, s obzirom na djela Lukacsa, Korsch, Marcusea, Blocha, 'frankfurtovaca' i dr., a onda i s obzirom na objavljivanje ranih filozofskih Marxovih radova tridesetih godina.

Drugo, predratni spor o znanosti samo je uzgred uziman u obzir prilikom tih diskusija. Problemu znanosti pristupa se na jedan nov način, upravo, kao što i sami primjećujete, u vezi s problemom *otudjenja*. (...)

Inače, na mene je Krleža kao predratnog srednjoškolca snažno utjecao, i ja sam se pored mnogih osjećao krležijancem. Pročitali smo sva njegova djela i strastveno diskutirali o njima. Međutim, moj citat iz Krležinih *Balada* čista je asocijacija na onaj kmetsko-ropski duh što je toliko snažno umjetnički oblikovan u tom Krležinom djelu. Bila je to samo 'dobra ilustracija' za tezu o otudjenju u mojoj knjizi, i to je bilo sve.«²⁵

Navedeno Petrovićevo i Kangrgino omalovažavanje vrijednosti prijeratne hrvatske marksističke filozofije nedvojbeno se čini pretjeranim i, kao što je prethodno pokazano, sasama je neutemeljeno. Naime, čitav slučaj predratnih »zagrebačkih revizionista« demantira Kangrginu ocjenu o posvemašnjem dijamatskom karakteru predratnog hrvatskog marksizma, dok citirani članak Rikarda Podhorskoga iz 1940. godine, a pogotovo tekst Miroslava Juhna iz 1934. godine,²⁶ o kojemu će, u ovoj studiji, još biti govora, u potpunosti opovrgavaju Kangrginu prosudbu tadašnje hrvatske filozofije glede navodnog izostanka »europske recepcije Marxa« i nepoznavanja »ranih filozofskih Marxovih radova«. A u pogledu promišljanja odnosa filozofije i znanosti veliko je pitanje je li hrvatska filozofija prakse – svojim paušalnim ignoriranjem »pozitivne znanosti« kao ideologije, odnosno otudene/postvarene svijesti – uopće dosegla visoku teorijsku razinu na kojoj su taj odnos problematizirali »predratni zagrebački heterodoksi«.

²⁵ Ibid., str. 195–196.

²⁶ M. Juhn, »Filozofske predpostavke Marxove analize društva«, *Književnik*, Hrvatski književni mjesečnik, ur. Milan Durman, Zagreb, VII/1934, br. 12 (prosinač), str. 521–527.

Iz svega rečenog proizlazi da je prethodno navedena Kovačevićeva kritika »narcističke predodžbe jugoslavenskih poslijeratnih marksista o samima sebi kao prvim kritičarima staljinizma u nas« jamačno na mjestu. Dakle, unatoč Petrovićeva i Kangrgina djelomičnog osporavanja, na temelju navedenog može se zaključiti da razvijena tradicija heterodoksnog i kritičkog pluralističkog mišljenja na zagrebačkoj lijevoj intelektualnoj sceni predstavlja najbitniju pretpostavku i poticaj za primat razvoja antidogmatskog »stvaralačkog« marksizma u hrvatskoj filozofiji.

Preteča hrvatskog neomarksizma

Ključni događaj i signum preobrazbe hrvatskog dijamata u hrvatsku filozofiju prakse već smo identificirali; riječ je o objavljivanju prijevoda Marx-Engelsovih *Ranih radova*. Iste te 1953. godine u hrvatskoj se filozofiji prakse pojavljuje i prvi rad posvećen problemu otuđenja. Riječ je o članku Rudija Supeka: »Značaj teorije otuđenja za socijalistički humanizam.«²⁷ Te se godine pojavilo još nekoliko tekstova hrvatskih autora posvećenih temama i problemima neomarksističke filozofije.²⁸

Manje je poznat podatak da je prvi tekst u hrvatskoj filozofiji u kojemu se tematizira filozofijska koncepcija mladoga Marxa objavljen znatno ranije, čak i prije pojave predratnog »zagrebačkog revizionizma«. Riječ je o tekstu *Miroslava Juhna* »Filozofske pretpostavke Marxove analize društva« iz 1934. godine.²⁹

Juhnov je tekst osvrtno na tek objavljene, dotada nepoznate Marxove *Pariške rukopise*. No, ne radi se samo o pukom prikazu. Naime, već na početku svojega rada autor naglašuje svoju nakanu da ispravi »veoma čestu zabludu, da je marksizam isključivo ekonomska nauka, te da je historijski materijalizam tek filozofska nadgrada Marxova ekonomskog naučanja.« »Ova zabluda dolazila je kasnije do izražaja – nastavlja dalje Juhn – u krivom shvaćanju marksizma od strane građanskih nacionalnih ekonomata, koji su bili gdjekad pripravnici da ekonomske zasade marksizma uz izvjesne ograde preuzmu, dok su marksizam kao filozofski sistem odnosno kao gledanje na svijet i kao filozofiju jedne klase zabacivali.«³⁰ No, takav »osakaćeni marksizam« koji »i nije više marksizam«

²⁷ R. Supek, »Značaj teorije otuđenja za socijalistički humanizam«, *Pregled*, Sarajevo, V/1953, br. 1, str. 51–58.

²⁸ Usp. Rudi Supek, »Materijalni, socijalni i personalni osnovi socijalističke kulture«, *Pogledi*, Zagreb, I/1953, br. 4, str. 236–244; Milan Kangrga, »Problemi ideologije«, *Pogledi*, I/1953, br. 11, str. 778–793; Predrag Vranicki, *Misaoni razvitak Karla Marxa*, Matica hrvatska, Zagreb, 1953, str. 86–100.

²⁹ Usp. M. Juhn, »Filozofske pretpostavke Marxove analize društva«, *Književnik*, Hrvatski književni mjesečnik, ur. Milan Durman, Zagreb, VI/1934, br. 12 (prosinac), str. 521–527.

³⁰ *Ibid.*, str. 521.

javlja se »ne samo kod protivnika marksizma, nego i kod nekih pristaša marksizma«, a njegovo je polazište teza »da je Marx morao ponajprije da se oslobodi hegelijanštine, da tek onda dođe do definitivne čiste ekonomske interpretacije historije i njenog razvitka.« »Ovo krivo shvaćanje marksizma kao ekonomske interpretacije svijeta – pojašnjava dalje Juhn – posljedica je upravo činjenice (...) da Marxa uglavnom poznaju ljudi po 'Kapitalu'« dok su »filozofske pretpostavke ove ekonomske analize« ostale nepoznate. Te filozofske pretpostavke interpretira Juhn na sljedeći način: »Glavno djelo Karla Marxa 'Kapital' pisano je tek onda, kada je Marx razjasnio i razbistrio posvema svoj odnos prema Hegelu u svojim ranijim radovima od godine 1840. do 1847. Rezultati radova ovih godina su pretpostavke koje su u 'Kapitalu' sadržane i do skrajnosti sprovedene. Te pretpostavke osnovne su i polazne misli njegove ekonomske analize.«³¹ A Marxovu odluku da u kasnijim djelima prividno napusti filozofiju, te »se baci na studij nacionalne ekonomije« tumači Juhn Marxovom spoznajom – proizašlom iz njegova kritičkog »odnosa prema Hegelovoj filozofiji i njenoj glavnoj ideji ostvarenja filozofije« – »da ostvarenje filozofije nije zadaća filozofije, nego zadaća stvarnosti.«³²

Nakon uvoda u kojemu je postavio problem na način potpuno sukladan kasnijem neomarksističkom pristupu filozofije prakse Juhn u istoj maniri pristupa analizi Marxovih mladenačkih spisa, počevši s *Marxovim pismom ocu* iz 1837, nastavljaajući s *Disertacijom*, zatim s raspravom »Kritika Hegelove državne filozofije«, te završavajući s *Ekonomsko-filozofskim rukopisima*, objavljenim pod naslovom »Nacionalna ekonomija i filozofija«. Njegova produbljena i znalačka analiza Marxovih ranih radova razvidna je iz činjenice što u njoj stavlja težište – i citatima i po načinu njihove interpretacije – na one Marxove teze koje će mnogo kasnije postati opća mjesta recepcije mladoga Marxa, kako u hrvatskoj filozofiji prakse tako i u čitavom neomarksizmu zapadne provenijencije. To navlastito dolazi do izražaja u Juhnovoj interpretaciji Marxove koncepcije otuđenja.

Interpretirajući odnos Hegel-Marx Juhn navodi da je Marx »pošavši od kritike Hegelove filozofije preko otuđenja čovjeka (Selbstentfremdung) (u kapitalu i radu) došao dalje do samoostvarenja čovjeka – do bezklasnog društva.« Za razliku od Hegelova shvaćanja otuđenja kao rada i razotuđenja kao ukidanja predmetnosti putem filozofije, Marx, prema Juhnu, kritikom Hegela, dolazi do zaključka da »ne može stvarno ukidanje samoostvarenja (Selbstentfremdung) čovjeka biti djelo filozofije, nego samo djelo stvarnosti«, a »ukidanje stvarnog samoostvarenja čovjeka može da bude samo djelo njegovog praktičkog samoostvarenja.«³³ Dakle, Marx prihvaća Hegelovo poimanje rada kao »bitnosti

³¹ Ibid., str. 522.

³² Ibid., str. 525. (kurziv pišćev)

³³ Ibid.

čovjeka«, ali i kao »otuđivanja čovjeka«. Istodobno on traži ukidanje takvog u radu sadržanog otuđenja, što se može postići tek po ispunjenju materijalnih uvjeta, »drugim riječima, samootuđenje kao rezultat ljudskog stvarnog, materijalnog procesa povjesnog zbivanja može da bude ukinuto samo onda kada su zajedno s njime dani i stvarni uvjeti za njegovo ukidanje.«³⁴

Ova Juhnova analiza koncepcije otuđenja ranoga Marxa ističe se lucidnim uočavanjem i tematiziranjem problema koji će kasnije izazvati sporove među nekim hrvatskim filozofima prakse.

U kritičkom osvrtu na moj tekst o predratnoj marksističkoj filozofiji,³⁵ B. Kovačević u svojoj knjizi s pravom ističe da je »Miroslav Juhn prvi pravi anticipator praxis-filozofije«, koji je »afirmirao i problematiku otuđenja, zaštitni znak jugoslavenskog stvaralačkog i humanističkog marksizma šezdesetih godina«, te dao »ne samo anticipaciju nego već dosta zrelu artikulaciju stavova praxis filozofije.«³⁶ Sve to Kovačević navodi suprotstavljajući se mojoj tezi, iznijetoj u spomenutom članku, da se Richtmann i Podhorsky »mogu smatrati povijesnim pretečama današnjeg stvaralačkog marksizma u nas.«³⁷

No, te dvije teze: Kovačevićeva – da je Juhn prvi anticipator praxis-filozofije, i moja – da su Richtman i Podhorski povijesne preteče hrvatske filozofije prakse – nisu međusobno isključujuće, kako se to na prvi pogled može činiti.

Naime, Juhnov članak nije nastao s nakanom inauguriranja jedne nove orijentacije u marksističkoj filozofiji, niti je doveo do toga, već je pisan s isključivom ambicijom upoznavanja domaćeg čitateljstva s dotada nepoznatim Marxovim mladenačkim filozofskim radovima, na što i sam pisac upozorava u uvodnom dijelu svojega teksta.³⁸ Mada je Juhnovo otkrivanje dotada nepoznate humanističko-filozofijske dimenzije Marxove misli, navlastito njegove koncepcije otuđenja, odudaralo od tada prevladavajućeg sivila ontologiziranog dijamata, činjenica je da je njegov tekst ostao potpuno nezamijećen, da nije izvršio nikakva utjecaja na daljni razvoj hrvatske filozofije, niti je, za razliku od polemičkih tekstova Richtmanna i Podhorskog, ostavio ikakva traga u oblikovanju ondašnje kulturno-duhovne situacije vremena.

³⁴ Ibid, str. 526.

³⁵ M. Kukoč, »Kontroverze marksističke filozofije u predratnoj Jugoslaviji«, *Kulturni radnik*, 30/1977, br. 4, str. 183–207.

³⁶ B. Kovačević, *Slučaj zagrebačkih revizionista*, str. 47.

³⁷ M. Kukoč, op. cit., str. 206.

³⁸ »Ovaj je članak samo reprodukcija misli K. Marxa, te stoga i nijesam smatrao potrebnim citiranje i navođenje vrela, iz kojih su pogdjekad doslovno uzeti pojedini pasusi.« (M. Juhn, op. cit., str. 521.)

Ostaje ipak neprijepornom činjenica da navedeni članak Miroslava Juhna predstavlja *prvo tematiziranje i problematiziranje filozofijske koncepcije mladoga Marxa općenito, te Marxove teorije otuđenja posebno, u hrvatskoj filozofiji.*

Apstraktni humanizam vs. dijamat

Hrvatska filozofija prakse započela je početkom pedesetih godina – nasuprot ontologiziranom dijamatu, iz kojega je proistekla, te ga ubrzo napustila – razvoj svoje nove orijentacije »stvaralačkog, antidogmatskog, otvorenog marksizma«, kako ju je sama razumijevala, odnosno »revizionističku« poziciju »apstraktnog humanizma«, kako su je nazivali njezini domaći i inozemni oponenti.

Mada se teorija otuđenja tijekom sljedećih godina fokusira kao središnji problem te nove antidogmatske i humanističke varijante marksizma, te se u stanovitom smislu iskazuje i kao njezin zaštitni znak, ona ne postaje, barem ne u početku, glavni predmet spora s predstavnicima konkurentne struje ortodoksnog dijalektičkog materijalizma.

Već sam prethodno naveo da tih doktrinarnih oponentata novome neomarksističkom trendu praktički nije ni bilo u Hrvatskoj, barem ne među značajnijim imenima ni na filozofskoj ni na političkoj sceni. Vodeći hrvatski političari nisu se upuštali u za njih (previše) sofisticiranu teorijsku problematiku, a oni malobrojni teoretici koji su zastupali tradicionalnu varijantu dogmatskog marksizma, poput primjerice Olega Mandića, ubrzo su se povukli na marginalizirano područje »opće sociologije« koja se, kao sporedni predmet, predavala na različitim fakultetima Zagrebačkog sveučilišta.

Da ortodokсна marksistička filozofija dijalektikomaterijalističke provenijencije nije zaživjela u Hrvatskoj, ni onda kada su pronositelji nove spekulativno-humanističke interpretacije Marxa počeli, u svojim tekstovima, nedvosmisleno izgrađivati svoju *filozofiju prakse*, glavni je razlog jamačno u posve-mašnjoj teorijskoj superiornosti hrvatskih filozofa nove orijentacije u odnosu na zastupnike preživjele dijamatske pozicije. To je uvjerljivo demonstrirao *Vanja Sutlić* u polemici s Hrvojem Lisinskim, što se vodila u časopisu *Naše teme* početkom 1958. godine.

Povod je bio Sutlićev tekst »Bit čovjeka i njeno otuđenje u građanskom svijetu«, objavljen u *Našim temama*, br. 6/1957., u kojemu je nesumnjivo dana do tada najcjelovitija, najstudioznija i filozofijski najprodubljenija analiza kategorije otuđenja u hrvatskoj, pa i u čitavoj jugoslavenskoj filozofiji.³⁹

³⁹ Usp. V. Sutlić, »Bit čovjeka i njeno otuđenje u građanskom svijetu«, *Naše teme*, Zagreb, 1/1957, br. 6, str. 655–682. Ponovno objavljeno u: Vanja Sutlić, *Bit i suvremenost*, V. Masteša, Sarajevo, 1967, ²1972, str. 9–43.

Lisinski se u sljedećem broju *Naših tema* javio s polemičkim člankom u kojemu je na jedan veoma prizeman, arogantan i denuncirajući način pokušao osporiti glavne Sutlićeve teze kao antimarksističke i metafizičke. Lisinski kao »antimarksističku izmišljotinu« odbacuje Sutlićevo razlikovanje proizvodnje i rada, potom rehabilitaciju »Hegelove kategorije 'otudjenja'« i njezino materijalističko tumačenje, mada »u 'Ekonomsko-filozofskim manuskriptima' iz 1841. godine (...) Marx još stoji na stanovištu Feuerbachovog humanizma«. Nadalje, optužuje Sutlića da krivotvori Marxa, podmećući mu vlastitu »čistu metafizičku izmišljotinu a là Martin Heidegger« – termin *bitak*, kojega navodno »kod Marxa nema« i tako dalje.⁴⁰

Sutlićev odgovor, pod znakovitim naslovom »Jedna instrukcija«, objavljen u istome broju *Naših tema* (ponavlja se situacija kao i u polemici Petrović-Mandić, što još jednom potvrđuje koja je struja bila utjecajna u hrvatskoj sredini), oštrinom i arogancijom, ovoga puta opravdanom, nije zaostajao u odnosu na, teorijski nepismeni, napad Lisinskoga, što najbolje ilustrira njegov uvodni pasus: »Kako 'Kritičke primjedbe uz jednu novu interpretaciju marksizma' H. Lisinskog nemaju nikakvog *sadržajnog temelja*, nego proizlaze dijelom iz *neznanja* koje naravno onemogućuje *razumijevanje* našega članka 'Bit čovjeka i njeno otudjenje u građanskom svijetu' (...), a dijelom iz *samozadovoljne prepotencije*, koja svagda prati neznanje i nerazumijevanje – to slijedeći naš odgovor Lisinskom ne može imati ni karakter diskusije, budući da Lisinski nigdje ne govori o *temi* našeg članka, ni karakter polemike, budući da Lisinski nigdje ne napada ni jednu našu *zbijsku tezu*, ni karakter kritike, jer kritika, ma kakova bila, i na što se odnosila, mora ipak računati s *ozbiljnošću* onoga kojeg kritizira, što je u našem slučaju nemoguće. Naš odgovor Lisinskom treba shvatiti kao *podučavanje u elementima* jedne struke. Na Lisinskom je da iz njeg izvede jedino mogući zaključak: *kad se nešto u javnosti i za nju piše, treba javnost respektirati.*«⁴¹

Optužbe za antimarksizam, idealizam, metafiziku i heideggerijanstvo, kojima je Lisinski napao Sutlića, bile su u stvari upućene tek nastajućoj *hrvatskoj filozofiji prakse* i pokušale su se nametnuti kao neprikosnovena arbitraža glede čistog marksističkog pravovjerja. No, Sutlićev superioran, argumentiran i po Lisinskoga poražavajući odgovor jamačno je u korijenu sasjekao te i slične pokušaje, što je još više osnažilo nastupajuću poziciju filozofije prakse. Dakako, ne treba zanemariti već spomenutu podršku utjecajnih društvenih čimbenika, koja nije izostala ni u slučaju *Naših tema*, tadašnjeg glasila Centralnog komiteta Narodne omladine Hrvatske, koje je uskoro preuzeo Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske.

⁴⁰ H. Lisinski, »Kritičke primjedbe uz jednu novu interpretaciju marksizma«, *Naše teme*, II/1958, br. 1, str. 101–111.

⁴¹ V. Sutlić, »Jedna instrukcija«, *Naše teme*, II/1958, br. 1, str. 112.

Mada im ni u drugim jugoslavenskim sredinama nisu uvijek cvale ruže – glavni srbijanski dijamatiski korifej Dušan Nedeljković teško je optužen za staljinizam i šovinizam, te potom umirovljen – ipak su zastupnici ortodoksnog marksizma bili u političkim i znanstvenim institucijama na utjecajnim položajima, koje su još više ojačali nakon političkog pada Nedeljkovićeve tužitelja Đilasa. Tako je Boris Zihel bio član Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije i direktor Instituta za filozofiju i sociologiju u Ljubljani, dok je u Beogradu osim čitavog niza utjecajnih ortodoksa na Sveučilištu takvih bilo i među političarima voljnih da igraju ulogu neprikosnovenih arbitara u ideološkim pitanjima.

Upravo ortodoksi iz tih sredina suprotstavljaju se »zagrebačkoj školi apstraktnog humanizma«, zamjerajući joj da vrši reviziju marksizma pod utjecajem »pomodnih trendova zapadne buržoaske filozofije«, poput francuskog egzistencijalizma i njemačke »hajdegerovštine«, odnosno – kako kaže Boris Zihel u svojem kritičkom osvrtu na jedan koreferat o otuđenju Gaje Petrovića – »pravidno savremenih filozofskih škola i školica«. ⁴²

Poletni zagrebački heterodoksi, uvjereni u superiornost i vitalnost vlastite pozicije, u odnosu na ankilozni i anakroni dijamat, svojim protivnicima ne ostaju dužni. Dapače, ne brane se, već prelaze u protunapad, izlazeći na megdan svojim oponentima na njima omiljenom terenu gnoseološke teorije odraza. To je bio domišljat potez hrvatskih filozofa, budući da bi ih eventualna rasprava s teorijskim protivnicima o problemu prakse ili otuđenja primorala na defenzivnu obranu vlastite pozicije koju su tek počeli izgrađivati.

Ovako su na IV. savjetovanju Jugoslavenskog udruženja za filozofiju i sociologiju na Bledu, 1960. godine, vehementnom, svestranom i superiornom kritikom teorije odraza efektno razorili teorijsku osnovicu protivničke dijamatske struje u marksizmu, od čega se ova nikada nije oporavila, definitivno izgubivši primat u borbi za dominantnu poziciju u jugoslavenskoj marksističkoj filozofiji. ⁴³

Sukob oko *teorije otuđenja* postupnije se artikulirao i nije nikada dobio takve dimenzije poput prethodno spomenutog sukoba oko teorije odraza. Razlog je jamačno bio u tome što dijamatski ortodoksi nisu, barem ne u početku, posebno apostrofirali koncepciju otuđenja kao problematičnu, već su svoju

⁴² Usp. B. Zihel, »Nešto o filozofiji i sociologiji danas. Povodom ovogodišnjeg savetovanja jugoslavenskih filozofa i sociologa u Sarajevu«, *Komunist*, Beograd, XVII/1959, br. 139 (24. XII) str. 9.

⁴³ Usp. *Neki problemi teorije odraza*, Bled, 10–11. novembra 1960, Jugoslovensko udruženje za filozofiju, Beograd, 1961. Najuspješniju i najradikalniju kritiku teorije odraza dali su u svojim priložima G. Petrović, »Istina i odraz«, str. 27–32, M. Kangrga, »O nekim bitnim pitanjima teorije odraza«, str. 33–41. i R. Supek, str. 135–137. Više o tome v. M. Petrović, *Savremena jugoslavenska filozofija*, str. 107–124; V. Golubović, *S Marxom protiv Staljina*, str. 249–275.

kritiku neomarksizma šire locirali na čitava »mladoga« Marxa kao izvor inspiracije toga novoga »revizionizma«. Odbacivanje »mladoga« Marxa argumentirali su njegovom navodnom »konfuzijom« i »nezrelošću« te još neprevladanim Hegelovim idealističkim utjecajem, za razliku od njemu suprotstavljenog »staroga« Marxa, autohtonog znanstvenog teoretičara klasne borbe proletarijata.

To je bila još jedna pogreška dijamatskih ortodoksa, koju nisu ponovili hrvatski filozofi prakse. Oni, naime, nisu suprotstavili svojega »mladog Marxa« »starome Marxu«, mada je neprijeporno da su na Marxovim ranim spisima gradili specifičnost vlastite ontologijsko-antropologijske pozicije prakse i njena kontraposta otuđenja. Nasuprot tome, oni su se trudili da dokažu kontinuitet Marxove misli tvrdeći da »ne postoji razlika u nivou osnovnih djela 'mladog' i 'starog' Marxa, nego različita terminologijsko-tematska usmjerenost« koja ipak »svjedoči o temeljnoj humanističko-povijesnoj usmjerenosti čitavog Marxova opusa.«⁴⁴

Obranu vlastite humanističke varijante marksizma hrvatskim je filozofima bitno olakšala kritika njihova »revizionističkog zastranjivanja« što je učestalo stizala iz sovjetskog lagersa, navlastito onda kada se u paketu obarala i na službenu jugoslavensku državnu i partijsku politiku. U tome smislu, hrvatskim filozofima prakse, kao jedno od glavnih sredstava obrane legitimiteta vlastite pozicije, služi njezino odbacivanje od strane oficijalne sovjetske filozofije.

Na domaćoj filozofskoj sceni problem otuđenja eksplicirao se kao predmet spora tek početkom šezdesetih godina, na znanstvenom skupu »Marx i suvremenost«. Bilo je to vrijeme već potvrđene afirmacije humanističke orijentacije »stvaralačkog marksizma« nasuprot posustalim pronositeljima kompromitiranog dijamata. Stoga su u I. dijelu toga interdisciplinarnog skupa marksista, održanog prosinca 1963, dijamatski ortodoksi prepustili bez borbe inicijativu svojim protivnicima, koji su to spremno dočekali i nametnuli kao središnji predmet rasprave – problem otuđenja. Dapače, dijalektički materijalisti, pamteći jamačno još ožiljke s bledskoga skupa o teoriji odraza, iznenađujuće su pomirljivo nastupili, prihvaćajući neke dotada odiozne im teze filozofije prakse.⁴⁵ To je navelo Gaju Petrovića da im, preko ironične replike Zihleru, zada još jedan

⁴⁴ V. Sutlić, »Humanistička orijentacija Marxove filozofije«, *Naše teme*, IV/1960, br. 1, str. 71.

⁴⁵ »Čini mi se da se problematika o kojoj danas uveliko raspravljaju razne 'humanističke antropologije', 'antropološki humanistički personalizam' i kako se ovi pravci još sve ne zovu, u današnje vreme nije slučajno pojavila. Ona se pojavila zbog toga što se danas (...) nalazimo u procesu ukidanja, savladavanja i prevladavanja klasnih determinacija, u procesu u kojem istupa u prvi plan čovek kao čovek. Tom čoveku (...) koji počinje progresivno da savladuje ono što se filozofskim rečnikom naziva stanjem otuđenja, sasvim je prirodno posvećena glavna pažnja savremenih mislilaca.« Boris Zihel, »Opšta debata o filozofiji«, *Marks i savremenost*, I deo, Beograd-Arandelovac, 17–21. decembra 1963, Institut za izučavanje radničkog pokreta – Institut društvenih nauka, Beograd, 1964, str. 188.

bolan udarac: »Riječ u diskusiji druga Borisa Zihlerla bila je za mene doživljaj i to ugodan. Očekivao sam da će drug Zihlerl podvrći oštroj kritici 'apstraktni humanizam' koji je ovdje zastupala većina učesnika. Međutim, on je u svom izlaganju dao dovoljno elemenata da ga upišemo u 'zagrebačku filozofsku školu apstraktnog humanizma'. Bez obzira na neka neslaganja s njim, ja bih to pozdravio, pa u ta neslaganja sada ne bih ulazio.«⁴⁶

I u II. dijelu istoga skupa, održanom sljedeće 1964. godine u Novom Sadu, dominirao je tematski problem otuđenja. I bio bi to dvoboj u svemu neravnopravnih protivnika da na čelo obeshrabrenih ortodoksa nije iznenada stao Veljko Vlahović, predsjednik komisije za ideološki rad CK SKJ i jedan od tada vodećih političkih auctoriteta. U svojemu relativno opširnom priopćenju uputio je čitav niz zamjerki »metodu tretiranja teorije otuđenja u našim uslovima«, koje su se odnosile prvenstveno na *hrvatsku filozofiju prakse*, poznatu tada pod nazivom »apstraktni humanizam«. ⁴⁷ Vlahovićeve zbrkane i nesistematizirane primjedbe – što je karakteristično za diskurs poluobrazovanih političara – mogu se svesti na ključne dvije: koncept otuđenja treba aktualizirati i konkretizirati te ga osloboditi utjecaja buržoaskog moralizma; potom valja strogo lučiti stalno otuđenje u kapitalizmu od privremenog u socijalizmu, te nedvosmisleno zastupati tezu da socijalizam ukida otuđenje čovjeka.

Mada je Gajo Petrović, čak sa stanovitom dozom profesorske arogancije, ukazao na zbrkanost i nekonsistentnost datih primjedbi, što prije svjedoči o visini njegova tadašnjeg političkog rejtinga negoli o demokratičnosti tadašnje političke klime, ipak je oštra kritika interpretacije otuđenja hrvatske filozofije »apstraktnog humanizma«, izrečena od strane neprikosnovenog političkog moćnika, okurazila njezine ortodoksne protivnike, pa su se i oni oglasili sa svojim kritičkim primjedbama; međutim, ne više glede relevantnosti samoga problema, koju ni Vlahović nije dovodio u pitanje, već glede njegove »apstraktnofilozofijske« elaboracije, tražeći sociologijsku konkretizaciju, odnosno tvrdeći da »proces otuđenja i razotuđenja treba empirijski konstatovati, jer se inače neće otići dalje od Hegela, na kom nivou su, čini mi se, naši filozofi, kad se radi o teorijskim razmatranjima problema otuđenja.«⁴⁸

⁴⁶ G. Petrović, »Opšta debata o filozofiji«, *Marks i savremenost*, I deo, str. 190.

⁴⁷ V. Vlahović, »Neka zapažanja u tretiranju teorije otuđenja«, *Marks i savremenost*, II deo, str. 471–479.

⁴⁸ D. Drašković, »Diskusija o problemima filozofije u socijalizmu«, *Marks i savremenost*, II deo, 571. U istome smislu Vojan Rus nastupa protiv »jednostranih teorija koje su se pojavljivale u krilu antropologije, kao i protiv raznih nemoći, niskog kvaliteta i epigonstva prema stranim školama. To su razne varijante pragmatizma, egzistencijalizma, fenomenologizma, hegelovstva, kantovstva.« Stoga on zahtijeva »odgovornost pojedinaca koji se spomenutim antropološkim jednostranostima bave.« (Usp. V. Rus, *ibid.*, str. 572.)

Sporovi sa srbijanskim neomarksizmom

Uz ove, ideologijski formulirane, čule su se i ozbiljnije teorijske primjedbe koncepciji otuđenja hrvatske filozofije prakse. Najprije je Dragoljub Mićunović, još u I. dijelu skupa, doveo u pitanje smisao teorije otuđenja, ukazujući na poteškoće teorijski konsekventnog određenja »generičke suštine«, »sopstvenih mogućnosti« kao i ideje »totalnog ili integralnog čoveka« od čega se navodno čovjek otuđuje.⁴⁹ Na drugoj strani, Svetozar Stojanović je upozorio na nedostatak precizne definicije pojma otuđenja, tako da je to »više skica za teoriju nego što je teorija«, što je rezultiralo stanovitim kaosom i konfuzijom; »na primer, u jednom tekstu se kaže da je svaka negativna karakterna osobina čoveka alijenacija«. Uz precizno definiranje pojma on traži i njegovu specifikaciju, u smislu »da se prestane govoriti samo na opštem nivou o alijenaciji, to znači na nivou filozofske antropologije (...) nego da se ulazi i u probleme moralne, političke, socijalne filozofije i još nekih drugih disciplina koje su po opštosti niže.«⁵⁰

Time su Mićunović i Stojanović prenijeli raspravu o problemu otuđenja na drugu, višu razinu koja pokazuje teorijska razilaženja među neomarksistima hrvatske i srbijanske filozofije, odnosno između »zagrebačke škole« spekulativne filozofije i više scijentistički orijentirane »beogradske škole«. A temeljne razlike između tih dviju »antidogmatskih orijentacija« prethodno je već bio naznačio Mihailo Marković u svojem tekstu »Suvremena jugoslavenska filozofija«, objavljenom u talijanskom časopisu *Il Protagora*.⁵¹

U svojem opsežnom članku Marković navodi da su snage unutar antidogmatske orijentacije jugoslavenskih marksista polarizirane. U borbi protiv dogmatizma jedni – filozofi »beogradske škole« – upotrebljavali su oružje znanstvene objektivnosti, te su i problemu otuđenja pokušali pristupiti na znanstveni način, služeći se jasnim i preciznim pojmovima te logičkom metodom argumentacije. Ne mareći za ponovno izučavanje i reinterpretiranje Hegela i Marxa, nastavlja dalje Marković, srbijanski su filozofi stavili težište na suvremenu znanost i filozofiju, odnosno simboličku logiku, meta-etiku, filozofiju znanosti, rezultate kvantne fizike, suvremenu sociologiju, s nakanom da razviju marksističku filozofiju i dovedu je u sklad s modernim razvojem znanosti.

Na drugoj su se strani »humanisti zagrebačke škole« okrenuli mladome Marxu, preuzevši njegovo shvaćanje filozofije kao oblika otuđenja, kao i njegov

⁴⁹ D. Mićunović, *ibid.*, I deo, str. 183–184.

⁵⁰ S. Stojanović, *ibid.*, II deo, str. 589–590.

⁵¹ Mihailo Marković, »La filosofia jugoslava contemporanea«, *Il Protagora*, II/1960, br. 7, p. 2–43.

apstraktan i hegelovski spekulativan jezik. Na taj način, prema Markoviću, hrvatski filozofi prelaze od marksističke na egzistencijalističku teoriju otuđenja, te pokušavaju kod Heideggera pronaći elemente za rješavanje problema koje je Marx postavio. Stoga se njihov način filozofiranja postupno sve više vezivao za jedan nekomunikativni i pompozno proročki jezik. Umjesto pojmovne analize i logičke argumentacije pribjegavalo se metodi fenomenološke deskripcije. Nedostatak dodira među pripadnicima ovih dviju grupa – nastavlja Marković – doveo je do metodologijskih razilaženja koja su se tek u posljednje vrijeme očitovala tijekom javnih rasprava. Na kraju je zaključio da će te razlike u načinu prilaženja i rješavanja problema vjerojatno biti izvori glavnih sporova u jugoslavenskoj filozofiji u idućim godinama.⁵²

Marković je, dakle, na temelju navedenih teorijskih razilaženja predviđao oštrije sukobe i sporove između hrvatske i srbijanske neomarksističke filozofije. Međutim, do njih ipak nije došlo. Zašto? Glavni razlog jamačno se nalazi u međunarodnoj afirmaciji »spekulativne« filozofije »zagrebačke škole apstraktnog humanizma«, do koje je uskoro došlo, preko časopisa *Praxis*, osnovanog 1964. godine, i navlastito preko, sljedeće godine pokrenutog, njegova međunarodnog izdanja te veoma uspjele »Korčulanske ljetne škole«. Časopis *Praxis* i godišnji međunarodni skup od početka su okupljali najpoznatija svjetska imena marksističke filozofije zapadne provenijencije uz čiju je pomoć hrvatska filozofija prakse stekla zavidnu svjetsku reputaciju.

Neomarksisti »beogradske škole« ubrzo su, jamačno, postali svjesni da njihov scijentistički obojen marksizam nikad neće biti prihvaćen u suvremenoj filozofiji znanosti anglosaksonske tradicije, a da, na drugoj strani, sa svojom »meta-etikom« i »simboličkom logikom« nemaju što tražiti među spekulativno-humanistički orijentiranim neomarksistima zapadne provenijencije. Stoga su, zaboravivši na najavljene sporove s hrvatskim filozofima, ubrzo zabacili svoj scijentizam te se priklonili »apstraktnom humanizmu« u čijoj su odori, sada kao ravnopravni predstavnici »jugoslavenske praxis-filozofije«, vješto prigrabili svoj dio svjetske slave.⁵³

⁵² Usp. o tome; S.(onja) E.(rdelj) i V.(jekoslav) M.(ikecin), »O jugoslavenskoj suvremenoj filozofiji«, *Naše teme*, V/1961, br. 4, str. 619–624.

⁵³ *Praxis* je osnovan u Zagrebu 1964. godine, kao časopis Hrvatskog filozofskog društva, a svi članovi uredništva bili su hrvatski filozofi: Danilo Pejović i Gajo Petrović (glavni urednici) te ostali članovi redakcije: Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Rudi Supek i Predrag Vranicki. 26. XI. 1966. formiran je međunarodni savjet časopisa, a na impresivnoj listi njegovih članova, među najuglednijim imenima svjetske marksističke filozofije, našlo se i devet beogradskih teoretika, od kojih je šest naknadno kooptirano u redakciju međunarodnog izdanja *Praxisa* (uredništvo domaćeg izdanja mijenjano je i dopunjavano samo hrvatskim filozofima). Zahvaljujući pridruživanju *Praxisu* beogradski filozofi su, ne samo objavljivali na stranicama njegova domaćeg i međunarodnog izdanja, te sudjelovali u radu *Korčulanske ljetne škole*, već su, ravnopravno sa svojim hrvatskim kolegama, zastupali »jugoslavensku marksističku misao« na brojnim međunarodnim tribinama i u zbornicima

Od Markovića najavljeni spor između »beogradske« i »zagrebačke grupe« izbio je znatno kasnije, ali ne kao posljedica rečenih filozofijskih razilaženja, koja uostalom više nisu ni bila aktualna, nego iz mnogo prizemnijih razloga, više s političkom nego s teorijskom konotacijom, mada je i ona postojala. Spor je izazvao sam Marković kada je, protiv volje utemeljitelja *Praxisa*, počeo, s funkcijom jednoga od glavnih urednika, u Londonu 1981. godine, izdavati časopis pod nazivom *Praxis International*. Milan Kangrga, jedan od osnivača *Praxisa*, usprotivio se »predavanju časopisa *Praxis* u ruke ljudi koji nikakve bitne veze s *Praxisom* nemaju, niti mogu imati« sa sljedećim argumentima: »Filozofski časopis *Praxis* stvorila je grupa zagrebačkih filozofa«; »*Praxis* je upravo kao takav (ujedno jugoslavenski i međunarodni) nastao u Zagrebu i ne može se *bez bitne promjene* presaditi u neku drugu zemlju«. No, naglašujući »principijelnu osnovu spora« oko časopisa »*Praxis International*« Kangrga se vraća na teorijske razlike između »zagrebačke grupe« i »beogradskog kruga« koje je davno bio naznačio Mihailo Marković. Naime, na ironičan upit njegova oponenta u polemici Ljubomira Tadića: »Da li se, zbilja, po *Nemcu* Marksu ... u činu filozofiranja iscrpljuje čin revolucije, odnosno menjanje ('izopačenog') sveta?«, Kangrga odgovara, obznanjujući »principijelnu osnovu spora«: »Karl Marx nije mislio da treba realizirati bilo kakvu, a u ovom slučaju nipošto ne *pozitivističku*, ni tzv. analitičku, ni *dijamatovski* koncipiranu filozofiju, ako – a, to je ono bitno! – to uopće jeste filozofija, jer nipošto nije! (...) A na osnovi ovoga i 'neposredan' odgovor Tadiću: Ne anglosaksonska (pozitivistička), ne francuska i ne slavenska (...) nego upravo *klasična njemačka filozofija* (...) jest najbliža tom 'povijesnom obratu' u kojemu je riječ u Marxovoj revolucionarnoj misli i htijenju.«⁵⁴

Zanimljivo je napomenuti da nakon toga pokušaja svojatanja tradicije praksis-filozofije od strane spomenutih srbijanskih auktora njezini utemeljitelji hrvatski filozofi i njihovi sljedbenici vlastitu orijentaciju sve rjeđe imenuju »jugoslavenskom praxis-filozofijom«, te se sve češće nazivaju »Zagrebačkom filozofskom školom«, »Zagrebačkom filozofijom prakse«, odnosno »Zagrebačkom školom Marxova mišljenja«, naglašujući svoju samosvojnost i zasebnost u odnosu na »Beogradski filozofski krug«.

---

objavljenim na svjetskim jezicima. Usp. npr.: *Socialist Humanism*, An International Symposium, Ed. by E. Fromm, Garden City, New York, 1965. (V. Korać, M. Marković, D. Pejović, G. Petrović, R. Supek, P. Vranicki); *Človek a odcudzenie* (Študie juhoslovanskych autorov) Bratislava, 1967. (B. Bošnjak, M. Kangrga, V. Korać, A. Krešić, M. Marković, V. Milić, Z. Pešić-Golubović, G. Petrović, R. Supek, P. Vranicki); *Jugoslawien denkt anders*. Marxismus und Kritik des etatistischen Sozialismus, Hg.v. R. Supek u. B. Bošnjak, Wien, Frankfurt, Zürich 1971. (B. Bošnjak, V. Cvjetičanin, D. Grlić, M. Đurić, M. Kangrga, A. Krešić, I. Kuvačić, M. Marković, V. Milić, Z. Pešić-Golubović, V. Rus, S. Stojanović, R. Supek, P. Vranicki, M. Životić) i dr.

⁵⁴ Usp. M. Kangrga, *Filozofija i društveni život*, Rasprave, kritike i polemike, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1988, str. 249–255.

Zaključak

Diferencirani razvoj hrvatske marksističke filozofije u smjeru tzv. otvorenog, kritičkog, humanističkog neomarksizma zapadnoeuropske provenijencije, kasnije oblikovanog kao autonomna orijentacija filozofije prakse, započeo je pedesetih godina ne samo distanciranjem nego i oštrim suprotstavljanjem tada prevladavajućem doktrinarnom dijalektičkom i historijskom materijalizmu. Pretpostavke, uzroci i razlozi zbog kojih je došlo do toga obrata višestruki su i višeslojni – socijalno-političke, kulturološkijske i teorijske naravi. Temeljna socijalno-politička pretpostavka rečena obrata: politički sukob i raskid sa Staljinom i IB-om 1948. godine, jamačno je njegov *conditio sine qua non*, ali kao što je u analizi pokazano, ne objašnjava činjenicu da se obrat prema filozofiji prakse dogodio samo u Hrvatskoj, dok se marksistička filozofija u ostalim južnoslavenskim središtima nastavila razvijati u istome ankiloznom staljinističkom duhu. Stoga su se, u tome smislu, presudnim pokazali razlozi kulturološkijske i teorijske naravi.

Razvijena tradicija heterodoksnog i kritičkog pluralističkog mišljenja na hrvatskoj lijevoj intelektualnoj sceni inaugurirana je predratnim »zagrebačkim revizionizmom« neopozitivističke provenijencije Richtmanna i Podhorskog i, šire uzevši, jakim inspirativnim intelektualnim utjecajem Miroslava Krleže i njegova kruga okupljena oko heterodoksnog »Pečata«. Mada »zagrebački revizionizam« nije izravno utjecao na razvoj *hrvatske filozofije prakse*, njegov se utjecaj ipak ne iscrpljuje samo u stvaranju tolerantnog i pluralističkog intelektualnog ozračja koje je pogodovalo njezinu razvoju, budući da su u predratnim polemikama njegovi predstavnici teorijski superiorno prokazivali filozofijsku i znanstvenu neodrživost temeljnih dijamatskih postavki, što nije moglo ostati bez utjecaja na kasnije kritičko odbacivanje istih dogmi od strane hrvatskih filozofa prakse.

Rečena heterodokсна duhovna klima jamačno je, na drugoj strani, omogućila iskazivanje od vulgarne dijamatske ortodoksije distanciranih teorijskih interesa i nagnuća što su prevladavala na filozofskoj katedri zagrebačkog sveučilišta, presudnom zaslugom profesora Vladimira Filipovića i Marijana Tkalčića, čijim su se posredstvom mladi marksistički filozofi, koji će kasnije zasnovati hrvatsku filozofiju prakse, upoznavali s aktualnim strujanjima u suvremenoj građanskoj filozofiji te su tako primili utjecaje navlastito Sartreove i Heideggerove filozofije.

Hrvatska filozofija prakse započela je, dakle, početkom pedesetih godina razvoj svoje nove orijentacije »stvaralačkog, antidogmatskog, otvorenog, kritičkog autentičnog marksizma«, kako se sama razumijevala, i kako je bila prihvaćena među zapadnim ljevičarima, odnosno razvoj »revizionističke buržoaske

pozicije apstraktnog humanizma«, kako su je razumijevali njezini domaći i inozemni oponenti.

Za oblikovanje i razvoj te generacije važna je činjenica da u svojoj užoj sredini nije imala ozbiljnijeg protivnika ili konkurenta, ni na političkom ni na teorijskom planu. Za razliku od drugih filozofskih središta tadašnje Jugoslavije, poput Beograda i Ljubljane, u Zagrebu nije bilo afirmiranih zastupnika ortodoksne dijalektikomaterijalističke filozofije koji bi snagom svojega političkog ili teorijskog auktoriteta mogli nametnuti razvoj filozofije u tome pravcu. Tako su se pripadnici mlade generacije filozofa marksista izborili za ekskluzivno pravo usmjeravanja razvoja čitave poslijeratne hrvatske filozofije.

U teorijskim i političkim sukobima sa zastupnicima ortodoksnog marksizma, mahom srbijanskim i slovenskim filozofima, hrvatski filozofi prakse afirmirali su svoju orijentaciju, najprije na južnoslavenskom prostoru, a zatim i u širim svjetskim relacijama. Oni su se međutim teorijski znatno razlikovali i od scijentistički usmjerene srbijanske neomarksističke filozofije. Unatoč njihovoj suradnji u zlatnim danima međunarodne afirmacije filozofije prakse, te su razlike ipak na kraju došle do izražaja, definitivno potvrdivši teorijsku i kulturološki izdvojenost i autohtonost *hrvatske filozofije prakse*.

Literatura:

- S.(onja) E.(rdelj) i V.(jekoslav) M.(ikecin), »O jugoslavenskoj suvremenoj filozofiji«, *Naše teme*, V/1961, br. 4
- Veselin Golubović, *S Marxom protiv Staljina*, Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950–1960, Globus, Zagreb, 1987.
- *Mogućnost novoga*, Vidokrug jugoslavenske filozofije, Zavod za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1990.
- Miroslav Juhn, »Filozofske pretpostavke Marxove analize društva«, *Književnik*, Hrvatski književni mjesečnik, ur. Milan Durman, Zagreb, VII/1934, br.12
- Milan Kangrga, *Filozofija i društveni život*, Rasprave, kritike i polemike, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1988.
- *Hegel-Marx*, Neki osnovni problemi marksizma, Naprijed, Zagreb, 1988.
- Božo Kovačević, *Slučaj zagrebačkih revizionista*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Mislav Kukoč, »Kontroverze marksističke filozofije u predratnoj Jugoslaviji«, *Kulturni radnik*, 30/1977, br. 4.
- »Stari i novi 'zagrebački revizionizam'«, *Naše teme*, Zagreb, XXXIX/1990, br. 6.
- »Hrvatska marksistička filozofija i krah socijalizma«, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, 12/1992, 45 (2)
- Hrvoje Lisinski, »Kritičke primjedbe uz jednu novu interpretaciju marksizma«, *Naše teme*, II/1958, br. 1.
- Mihailo Marković, »La filosofia jugoslava contemporanea«, *Il Protagora*, II/1960, 7.
- Karl Marx i Friedrich Engels, *Rani radovi*, Izbor, Kultura, Zagreb, 1953.

- Vjekoslav Mikecin**, *Kako smo rušili dogmatizam*, »Kulturni radnik«, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1988.
- R. Pećinac – Z. Ravnikar** (Rikard Podhorsky – Zvonimir Richtmann), »Utjecaj prirodnih nauka na modernu filozofiju«, *Znanost i život*, Zagreb, I/1937, br. 2–3.
- Gajo Petrović**, *Čemu Praxis*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1972.
- »Povodom desetogodišnjice Historije SKP(b)«, *Izvor*, Zagreb, I/1948, br. 9.
  - »Zasluge mladosti. Otvorena pitanja poslijeratne jugoslavenske filozofije«, *Inter-vju, Oko*, Zagreb, XII/1984, br. 328 (11. X)
- Miloje Petrović**, *Savremena jugoslavenska filozofija*, Filozofske teme i filozofska situacija 1945–1970, Radnički univerzitet »Veljko Vlahović«, Subotica, 1979.
- Ivan Supek**, *Krivovjernik na ljevici*, Političke uspomene – humanistička poruka, BC Review Publications, Bristol, 1980.
- *Krivovjernik na ljevici*, Globus, Zagreb, ²1992.
- Vanja Sutlić**, »Jedna instrukcija«, *Naše teme*, II/1958, br. 1
- »Humanistička orijentacija Marxove filozofije«, *Naše teme*, IV/1960, br. 1.
  - *Bit i suvremenost*, V. Masleša, Sarajevo, 1967, ²1972.
  - *Praksa rada kao znanstvena povijest*, Povijesno mišljenje kao kritika kriptofilozofijskog ustrojstva Marxove misli, Drugo, prošireno i popravljeno izdanje, Globus, Zagreb, 1987.
- *** *Neki problemi teorije odraza*, Bled, 1960.
- *** *Marks i savremenost*, I – II, Institut za izučavanje radničkog pokreta – Institut društvenih nauka, Beograd, 1964.

TEMELJI HRVATSKE FILOZOFIJE PRAKSE

Sažetak

Diferencirani razvoj hrvatske marksističke filozofije u smjeru tzv. kritičkog, humanističkog neomarksizma zapadnoeuropske provenijencije, kasnije oblikovanog kao autonomna orijentacija *filozofije prakse*, započeo je pedesetih godina suprotstavljanjem doktrinarnom dijalektikom i historijskom materijalizmu. Pretpostavke, uzroci i razlozi zbog kojih je došlo do toga obrata višestruki su i višeslojni – socijalno-političke, kulturolozijske i teorijske naravi.

Razvijena tradicija heterodoksnog i kritičkog pluralističkog mišljenja na hrvatskoj lijevoj intelektualnoj sceni inaugurirana je predratnim »zagrebačkim revizionizmom« neopozitivističke provenijencije Richtmanna i Podhorskog i, šire uzevši, jakim inspirativnim intelektualnim utjecajem Miroslava Krleže i njegova kruga okupljena oko heterodoksnog »Pečata«.

Rečena heterodokсна duhovna klima jamačno je, na drugoj strani, omogućila iskazivanje građanskih i pluralističkih teorijskih interesa i nagnuća što su prevladavala na filozofskoj katedri zagrebačkog sveučilišta.

Za razliku od drugih filozofskih središta tadašnje Jugoslavije, u Zagrebu nije bilo afirmiranih zastupnika ortodoksnog dijamata, pa su se pripadnici mladog marksističkog naraštaja izborili za ekskluzivno pravo usmjeravanja razvoja čitave poslijeratne hrvatske filozofije. U teorijskim i političkim sukobima, prvo sa zastupnicima ortodoksnog marksizma, mahom srbijanskim i slovenskim filozofima, a kasnije i sa srbijanskim neomarksistima, hrvatski praxis-filozofi afirmirali su svoju orijentaciju, najprije na južnoslavenskom prostoru, a zatim i u širim svjetskim relacijama, definitivno potvrdivši teorijsku i kulturološkijsku izdvojenost i autohtonost *hrvatske filozofije prakse*.

FOUNDATIONS OF CROATIAN PRACTIS PHILOSOPHY

Summary

The development of Croatian Marxist philosophy, distinguished as the so-called critical, humanistic neo-Marxism of West European provenance and subsequently formed as an autonomous philosophy, *praxis philosophy* originated in the '50s as an opposition to the doctrinary dialectical and historical materialism. The conditions, causes and reasons for this change were many and complex – social, political, culturological and theoretical.

The developed tradition of heterodoxy and critical pluralistic thought on the Croatian leftist intellectual scene was started before the Second World War by Richtmann and Podhorsky's »Zagreb revisionism« of neo-positivistic provenance, and by the strong influence of Miroslav Krlježa and his circle around the heterodoxical »Pečat« literary magazine.

On the other hand, it was this spiritual milieu of heterodoxy that made it possible to express the civil and pluralist theoretical interests and aspirations prevailing at the Philosophy Department of the Zagreb University.

Unlike the other philosophical centers of the then Yugoslavia, there were no established representatives of orthodox dialectic materialism in Zagreb, so that the young generation of Marxists won the exclusive right to control the development of the entire Croatian post-war philosophy. In theoretical and political conflicts, with the defenders of orthodox Marxism at first – mostly Serbian and Slovene philosophers – and with the Serbian neo-Marxists later on, the Croatian praxis-philosophers won Yugoslav and, later, worldwide recognition for their version of Marxism, convincingly establishing theoretical and culturological distinctiveness and autochthony of *Croatian praxis philosophy*.